

דברי ימי הציונים ודברי ימי היהודים

ספרות רבה מאוד נכתבה על הציונות. חלקה עשוי לשמש את ההיסטוריון, אך רק מיעוטה הוא בבחינת היסטוריה של ממש. תחומי התעניינותו המסורתיים של ההיסטוריון המקצועי ואמות-המידה שלו ניכרים רק מעט בספרות זאת והם בטלים בתוך ערימות של חומר טפל.

חלק נכבד מהכתבים המתיימרים לבטא היסטוריה – או תרומה להיסטוריה – משמיעינים בו בדקדקנות מתגלה כמוטעה, שטחי ומגמתי. אפשר למצוא בו סנטימנטליות בשפע וגם ארס לא יחסר. כך היו הדברים מתחילה וכך היום. ובכל-זאת, המצב טוב יותר מבעבר. ניתן להבחין בעליית הקריטריונים. הנושא חדר לאוניברסיטאות, ויש להניח כי קנה שביטה בהן, בעיקר בישראל, אבל גם בארצות-הברית ובבריטניה. פירות המחקר האקדמי, כגון עבודות לקבלת תואר ומאמרים בכתבי-עת מקצועיים, החלו לזרום בקצב סדיר, אם כי עדיין לא כמי נהר, גם לא בישראל. אולם שוב אין זה רק חלחול דק בלבד. מבט חטוף במדפים יעיד כי במקום שבעבר רק מעטים חרגו מן הבינוניות, יש עתה אוסף קטן של מונוגרפיות מועילות – מעין קידוחי-ניסיון לתוך החומר הארכיוני העצום העומד לרשותנו – ופה ושם גם נסיונות כנים להתמודד עם התופעה הציונית בכללותה, באמצעות סינתזה או לעיתים נדירות יותר – ניתוח פשוטו כמשמעו. בקיצור, אנו מתפתים לומר שההתקדמות שחלה, יש בה כדי להצדיק ניסיון לעשות איזושהי הערכה של מה שהושג עד כאן. לא נוכל עדיין להשתבח בקביעת שיעורו של ההישג ולאמוד את הנתב שעברנו. אבל אולי יש כבר מקום, למיצער, להעריך את הבעיות שהחוקר צריך לעסוק בהן, ולעיין בטבען ובמשמעותן הרחבה יותר.

ראשית, משהו על הבעיות הטכניות, שאף שהן מוכרות לכל מי שמצוי בתחום זה, ראוי לחזור עליהן. הבעיות קשות. המקורות הארכיוניים הם רבי-היקף: 112 מטרים של איצטבאות למסמכי ההסתדרות הציונית והמחלקה המדינית של הסוכנות היהודית (1921 עד 1948) בלבד, 27 מטרים למסמכיו הפרטיים של סוקולוב, 10 – למסמכיו של הרצל, 7 – לשל זאנגוויל, 11 – לשל יצחק גרינבוים, 640 – למסמכי מפלגת פועלי ארץ-ישראל, וכן הלאה, וכיוצא באלה דרכים נמשכות והולכות. בניגוד לכל החומר הזה, שהוא גולמי וברובו אינו מקוטלג, הרי מספר מסמכי היסוד שהודפסו, ושצורפו להם הערות – מועט, ורק אחת ממערכות מסמכים אלה היא שלמה. הכרכים

לתולדות חיבת-ציון, פרי עבודתו המצויינת של דרויאנוב, מסתיימים בשנת 1890. בסדרת מכתבי הרצל ראו אור רק שני כרכים (לשנים 1895–1899), אם כי כרכים נוספים מצויים בשלב של הכנה פעילה. שום מפעל בקנה-מידה דומה לא תוכנן, קל וחומר לא הוחל בביצועו – לגבי נורדאו, אוסישקין, מוצקין, סוקולוב, ז'בוטינסקי, גרינבוים, או אף ליליינבלום ופינסקר, שלא רבים ממסמכיהם שרדו. למעשה, מבין הדמויות העיקריות של שנות עיצוב הציונות ניתן לעיין בפירוט, ולגבי תקופת זמן ממושכת יותר, רק במסמכיהם של וייצמן (שהוצאתם-לאור הושלמה הודות לנאמנותו של מאיר וייסגל המנוח) ושל אחד-העם (שטרח לכצע את המלאכה כמו ידיו, אך לא הספיק להשלימה).

ובעיית הלשונות: עברית, יידיש, גרמנית, רוסית, אנגלית חיוניות. גם לידיעת צרפתית יש חשיבות; וכן גם – לחקר נושאים מרכזיים רבים – ערבית ותורכית, והמדובר בתורכית עותומנית, ולא בתורכית מודרנית. גם יש צורך בהתוודעות כלשהי למיגוון רחב של נושאי-רקע חיוניים: מצבם החומרי של היהודים בני-התקופה, הידיעות שרווחו והכוחות המתמודדים – בכלל זה האורתודוקסיה, ההשכלה, ההתבוללות והבונדיזם; יש צורך להביא בחשבון גם את הכוחות שהתיצבו נגד היהודים, ועל כן – ממילא – גם את התנאים המדיניים, החברתיים והכלכליים בארצות הפזורה העיקריות: הדיפלומטיה הבינלאומית במאות התשע-עשרה והעשרים, ומדיניות החוץ של המעצמות באירופה ובמזרח הקרוב; עלייתן של התנועות המהפכניות והטוטליטריות המודרניות; השפעת מלחמת העולם הראשונה על כל המדינות, החברות והזרמים המדיניים שהיו מעורבים בה, קל וחומר מלחמת-העולם השנייה; עלייתם של הלחצים האנטישמיים על גוניהם השונים ועוצמתם, במרוצת המאה הקודמת והנוכחית; האבולוציה האינטלקטואלית, התרבותית והכלכלית, החוקיות והמנגנון של הגירות המונים – כל אלה וכיוצא בהם.

לבטח יש נושאים רבים בדברי-הימים של היהודים, אשר ניתנים לבחינה גם במסגרת צרה ומופנמת יותר, "פרובינציאלית" יותר. אלא שהציונות היתה כרוכה במאמץ לשנות ולשפר את היחסים שבין היהודים ובני עמים אחרים; וענייני הציונים היו משולבים, במידה זו או אחרת, בענייניהן המדיניים והחברתיים של המדינות החשובות באירופה, בצפון-אמריקה ובמזרח הקרוב. לפיכך, כדי להבינם כהלכה יש להתייחס לא רק להתפתחות הפנימית של התנועה ולהשפעת העולם החיצון עליה, אלא גם להשפעה הגוברת והולכת של הציונות עצמה, ולימים גם של הישוב, על ענייניהם של אחרים.

מי הם העילויים שיש בכוחם להתמודד עם כל אלה? המכשולים שלפנינו – רק מתי-מעט מסוגלים לגבור עליהם.

בעיה קשה עוד יותר היא בעיית האינטרפרטציה. טלו לדוגמא את שאלת המוסכמות בהיסטוריוגרפיה הציונית, המזכירות את האסכולה ה"וויגית" בהיסטוריה, שמייסדיה היסטוריונים באנגליה ובראשם מקולי, ושהופרכה סופית על-ידי נמייר ובאטרפילד במאה העשרים. על-פירוב ניתן ליחס מוסכמות אלו להשקפה, כי בסופו של דבר הכל בא על מקומו בשלום, ולמקבילה המתודולוגית של השקפה זו, הגורסת כי עיקר עיסוקו של ההיסטוריון במקרה כזה – לפלס נתיב בתוך סבך המימצאים כדי להגיע לאותו סיום. ראוי לכנות עיסוק כזה בשם היסטוריה של מנצחים.

טלו דוגמא אחת ידועה: התוכנית להתיישבות יהודית אוטונומית במזרח-אפריקה, תולדות המשא-ומתן שניהל הרצל עם הממשלה הבריטית בשנים 1902–1903. המוסכמות גורסות כי בגלל שילוב מוצלח ומקרי של אינסטי-נקט יהודי בריא בקרב שכבת הביניים הציונית ושל מוות פתאומי בצמרת, ניצלה התנועה בעור שיניה מטעות נוראה בשיפוט מדיני והיסטורי. לימים, לנוכח אירועי מלחמת-העולם הראשונה, הענקת המנדאט ותנאיו, כינונה המוצלח של מדינת ישראל, ולא פחות מאלה – מה שהתחולל ברמות קניה בימינו – כל אלה היה בהם לכאורה כדי לחזק את משקלה של העמדה האנטי-אוגנדיסטית; אולם, יש השואלים – בדין לדעתי – מה היה גורלם של יהודי מזרח-אירופה במרוצת שתי מלחמות-העולם ובתקופת הביניים, אילו עקרון האוטונומיה הטריטוריאלית הלאומית של היהודים התגשם כבר בעשור הראשון של המאה הזאת. ויש בחינות אחרות הפותחות פתח לדיון מחודש בעניין זה. מכל מקום, הטריטוריאליסטים הוצאו עד מהרה אל מחוץ למחנה, ומאותה עת לא היו אהודים, מבלי שיתקיים בהם דיון היסטורי רציני, כפי שראוי לזרם מזרמי הציונות. מדוע? במידה ידועה, ובאורח אופייני – מפני שחדלו להתקיים קיום פוליטי. הטריטוריאליזם של זאנגוויל הלך לעולמו כתוצאה מהצהרת באלפור. הוא עצמו חזר, לפי האופנה המקובלת, אל הזרם המרכזי של הציונות ולא קמה עוד אישיות שתשווה לו, המסוגלת להנהיג את חסידיו משכבר הימים. לעומת זאת, ליריביו במחנה הציוני המרכזי היו כמובן יורשים, והללו נחלו הצלחה רבה; אנשי-שלומם הם שכתבו את ההיסטוריה מאותה עת ואילך. כך אפוא נכתבת "היסטוריה של מנצחים". גם כיום הזה כה רב עדיין כוחה של המוסכמה בדבר משוגותיהם של הרצל ושל זאנגוויל, שכל החולק על-כך זוכה ליחס של ביטול, ונחשב למתגרה ולמפר איסור מקודש.

נראה שבנסיבות אלה המטלה הניצבת לפני היסטוריון בן-זמננו היא לנסות

לעקוף את המוסכמה ולפתוח את הנושא מחדש, דהיינו, להתייחס לגופו של הוויכוח הישן לאור הידוע והמקובל בעת האירוע. ואולם, מבחינה חברתית ומדינית זוהי מלאכה קשה למדי. נקל לקבוע כי אין לחקור את העבר מתוך התייחסות להווה; אולם כולנו יודעים כי דבר זה הוא מעל לכוח אנוש וכל שההיסטוריון יכול לעשות הוא להכיר בנטייתו ולנסות לרסנה ובתוך כך להימנע מרוויזיה היסטורית לשמה; וכך ביחס לכל סוגיה היסטורית. אולם כשמדובר בציונות, הקשיים הקלאסיים כפולים ומכופלים, שכן תשומת הלב מכוונת לעבר תנועה שהיו לה לכאורה יעדים מוגדרים; לפיכך, לגיטימי וחיוני לחקור ולהעריך את הדרכים שבהן ניסו להשיג יעדים אלה, ולבדוק ולהעריך באיזו מידה השיגו אותם בסופו של דבר. ואילו השאלה – מה אירע בסופה של הדרך, היא בכל־זאת רלבנטית לגבי ניתוח האירועים שבתחילתה. ברם, "רלבנט" הוא מונח מעורפל.

למראית עין, יוצא שאולי יש מקום למידה מסויימת של טלאולוגיה גסה, היינו, שבגבולות מסויימים לא יידרש ההיסטוריון אלא לזהות את היעדים שהכל חתרו אליהם, ולסכם את החשבון הסופי: המחיר, הרווח וההפסד. ואולי אפשר היה להגדיר כך את הבעיה אילו היתה התנועה הציונית אִי־פעם תנועה מאורגנת למופת ובעלת משמעת־ברזל, שמטרותיה מוגדרות כהלכה וכל חבריה תומכים בהן, ושמנהיגיה חותרים לקראתן באורח שיטתי ומתמיד, במשך כל תקופת קיומה. אלא שמן הסתם לא זה היה המצב. התנועה היתה, בין השאר, זירה שבה התנצחו חסידיהן של הרבה השקפות סותרות, אף בנושאים מרכזיים וחיוניים לגורל התנועה; ואילו בכמה מקרים חשובים, במיוחד בשנות הארבעים של המאה הזאת, היתה האבחנה בין ציונים ללא־ציונים כמעט גטולת־משמעות. שכן מי למשל היה "ציוני" ומי לא – בקרב המימסד היהודי בארצות־הברית, ערב קום המדינה? יוצא איפוא, כי בעוד שניתן למקד את תחקיר התנועה על־פי הגדרתה הפורמלית, הרי שעניין הציוניות, מן הבחינה הסוציולוגית או האידיאולוגית הוא נושא רחב, מעורפל וסביך יותר מאשר התנועה הציונית או ההסתדרות הציונית העול־מית, חבריה, מנהיגיה, מוסדותיה, ואולי אף מפעליה במרוצת השנים.

נוכל כמובן לומר שאנו עוסקים בתנועה סוציו־פוליטית המצוידת במנגנון לקבלת החלטות, שהיה סמכותי ויעיל למדי, אשר ניתן לחלצו בקלות מנבכי הערפל, ואשר קורותיו שייכים לתחום המקצועי של היסטוריון – הדיפלומַט־טיה והמדיניות. אבל אם כך הדבר, אזי נשאלת השאלה, כיצד לשלב בתמונה זאת את המעגלים הקונצנטריים הבלתי־יציבים של השתייכות ושל תמיכה, המתגלים ככל שמתרחקים מהמרכז הביורוקרטי, ושכל אחד מהם מוגבל יותר ובלתי־אמין יותר מקודמו. מהו היחס שבין המוקד המוסדי המוצק לבין

הפריפריה החברתית חסרת־המיבנה? אם נניח למשרדים בווינה, בברלין בלונדון ובירושלים ונתעלם ממעשי השוכנים בהם, מה בדיוק נותר לנו? שמא יתברר כי זאת היא תנועה היולית, ולא דווקא תנועה מסודרת, ושמדובר במגמה רעיונית יותר מאשר בארגון; ושעיקרה – נטיה להתגודד דת ולמרי נגד הנורמות היהודיות הישנות־נושנות והליקויים היהודיים העתיקים, להבדיל מחתירה ליעדים פוזיטיביים ומוגדרים; כך שמעצם טבעה היא קרובה דווקא מאוד לאותם גלי התקוממות בני־זמנם, שלפי מוסכמותיה של ההיסטוריוגרפיה הציונית סווגו אוטומטית כעויינים לה: בונדיזם, אוטונומיזם, היהדות הרפורמית הקלאסית, ואולי אף ההתבוללות עצמה.

לגבי השנים המוקדמות של התנועה הציונית, שנות העיצוב, ההתייחסות לבעיה קלה קצת יותר, בגלל אחדות מנסיבותיה הבסיסיות: העדר נוקשות מוסדית ומדינית בתוך התנועה (השווה את ההמונים המתגודדים בקונגרסים הראשונים עם השורות המסודרות־יחסית של משלחות המפלגות השונות, שאפיינו את הקונגרסים המאוחרים יותר), ואופיה ההתנדבותי הצרוף, הבלתי־כפייתי (השווה את מצב העניינים המוקדם עם זה שהיה קיים בארץ־ישראל החל משנות השלושים, אם לא לפני כן). במלים אחרות: עד שנת 1914 בקירוב, היתה ההסתדרות הציונית בעת ובעונה אחת התלקטות חופשית של בעלי־דיעות דומות (וכיוון שכך – השתקפות אמינה, אם כי מן הסתם לא מדויקת לחלוטין, של הציונות כתנועה רעיונית), ועם זאת – מוסד בעל תכונות מדיניות ברורות, שבאו לביטוי במטרותיו, בשיטותיו, בממשלו הפנימי, ובפונקציה הבלתי־מוצהרת אך חשובה של מיבנה שבאמצעותו יכולים גברים ונשים שאפתנים להגיע לעמדות השפעה ויקרה. ואילו לאחר מלחמת־העולם הראשונה חל שינוי. בהענקתו של משהו דומה מאוד לאותו "צ'ארטר" שהרצל השתוקק לו, זכתה התנועה למעמד משפטי, לזכויות ולסמכויות, ועימם התפתחו המוסדות המדיניים של הישוב, אשר היו שונים מבחינה איכותית מאלה שמחוצה לו, בגולה. בקיצור, קמה אותה "מדינה" בתוך־מדינה" שהבריטים כה התלוננו עליה לימים, ואשר בתש"ח הפכה, בדרך כל־כך טבעית, למדינה של ממש. מכאן שהציונים, ולמעשה – היהודים כולם, נתחלקו לשתי קבוצות: הרוב הגדול, שהיה עדיין בן־חורין לבוא ולצאת; והמיעוט, שהפך לאזרחים של גוף מדיני שהיו לו זכויות, אך גם התחייבויות וסייגים, שהתחמקות מהם היתה כרוכה בסנקציות. וכך, החל משנות העשרים והשלושים, בולט הצד "הממשלתי" במידה גוברת והולכת: ובשנות הארבעים הפך צד זה להיות לצד המכריע, ככל שבכלל ניתן לומר לגבי איזושהי ממשלה, כי היא מכריעה. אולם מתי, ומדוע השתנה למעשה המאזן בין שתי הקבוצות הללו? ובאורח כללי יותר – כיצד יוכל ההיסטוריון

לראות בפרספקטיבה אחת ויחידה את שני אגפיה אלה של התנועה, ושני היבטיה אלה של התופעה הציונית? כיצד קשורים השניים זה לזה? האם הנטייה הנפוצה בין החוקרים לתפוס בציודו ה"ממשלתי" של המקל – שמקורה, כמדומה בכך שקל יותר מן הבחינה המתודית והאנליטית להחזיק בו, ומשום שהמיבנה של שלטון יהודי אינו שונה בהרבה מזה של כל שלטון אחר – האם נטייה זו לא הסיטה את תשומת הלב דווקא מן הסגולי והמיוחד לציונות, ועל כן מכמה מצדדיה המעניינים ביותר? שכן, תהיה הערכתנו הסופית אשר תהיה, יש בתופעת הציונות בכללותה עדות לאי־שקט עמוק בקרב היהודים, בכל המישורים ובכל מקום. וכיוון שאת האי־שקט הזה אפשר וצריך לחקור בעיקר מחוץ למעגל הסמכות הממשלתית היהודית, אין ספק כי ראוי להימנע מן המגמה להתרכזות מופרות במעשיה (ובמחדליה) של הנהלת ההסתדרות הציונית.

בסיכום: אף כי הציונות היא תנועה מדינית, אין לדון בה באורח בלעדי, ואולי אף לא בעיקר, בשיטות ובדפוסים המקובלים על ההיסטוריה המדינית והדיפלומטית הקלאסית.

אולם, לאור הבעיות הגדולות שמעוררת התופעה הציונית, אין בכוחה של הגישה הטלאולוגית לקדם אותנו הרבה; בד־בבד עם הצמיחה האיטית, אם כי מתמדת, של הציונות, היתה תמיד רתיעה עצומה בקרב היהודים מפני קבלתה, וניתן אפוא לשאול האם הצלחת הציונות גדולה מכשלונותיה, או שמא ההיפך נכון? לאמיתו של דבר, אין תשובה על שאלה זו. אף אחת מהתשובות האפשריות – לא נוכל לנמקה בנימוקים מכריעים באמת. אולם בהצגת השאלה מתגלות שתי נקודות מעניינות: האחת היא זו המרמזת שמעל ומעבר לשיקולי היגיון ושיטה קיימות סיבות ממשיות לכך שהיסטוריה קונבנציונלית, "היסטוריית מנצחים" של הציונות, לא תניח את הדעת; שכן אפשר לשאול: כלום באמת היה ניצחון? ואם היה ניצחון, האם ההישג מצדיק את המחיר? גם שאלות אלה – אין להן תשובות פשוטות. עם זאת, מן הראוי שתלווינה את מחשבתנו כסגולה מפני חשיבה פזיזה. הנקודה האחרת כרוכה בשאלה הנוספת: האם יסודות ההצלחה של הציונות, או שמא יסוד הכישלון שבה (שכן, שני הסוגים התקיימו בה לבטח), מאלפים יותר מן הבחינה ההיסטורית וההיסטוריוגרפית? ומכאן לשאלה הנראית בעיני כחשובה ביותר והקשה שבכל השאלות הרלבנטיות, שאלה שהיא מעין פרשת־דרכים, שבה יש לברור ברירה בסיסית, שהיא בחלקה מתודולוגית ובחלקה קונצפטואלית: היכן בהיסטוריה היהודית מקום התופעה המיוחדת הקרויה ציונות? ברור, לדעתי, כי התשובה לשאלה זאת תהיה תלויה בחלקה בשאלה הישנה בדבר טבעה של ההיסטוריה היהודית והמיבנה שלה. באורח ספציפי

תהיה התשובה תלויה בדיעה שנוקט המשיב לגבי ההשקפה. הרואה בהיסטוריה היהודית המשכיות אמיתית – רצף אנכי בזמן ורצף אופקי במרחב – לעומת הדיעה האחרת הגורסת כי יש, או יכולות להיות, לפחות בעיקרון, אי-רציפויות מוחלטות.

אלה הן שאלות ישנות-נושנות. גרץ לא היה סבור כי יש אי-רציפות של ממש. גם דובנוב, בדרכו, לא היה סבור כן. חשוב היה להם, וכמעט לכל הבאים אחריהם, כי דבריימי היהודים אכן יהיו דבריימים רצופים וזאת לפחות משלוש בחינות: שהרציפות תהיה אובייקטיבית ולא רק פונקציה של אמונות; שתהיה יותר מתופעה ביולוגית גרידא; וכי תספק בסיס לוגי שיאפשר לראות את דבריימי היהודים כשלמות, ולהסביר באורח סביר אירועים שונים זה מזה.

בחנו נא את שלושת האירועים הגדולים אשר הטביעו את חותמם על היהודים במאה השנים האחרונות: ההגירה הגדולה ממזרח למערב; ההשמדה היזומה של שליש מבני העם; הקמתה של מדינה יהודית. ברור כי האירוע הראשון מתיישב יפה ובקלות עם כל דפוס או סכימה, בכל רצף שהוא. כראיה אפשר להביא את העובדה, כי על אף השינויים העצומים שחוללה ההגירה הגדולה במצבם של היהודים, עצם התרחשותה לא עוררה שאלות רבות ולא העלתה שום בעיות. היהדות הצפון-אמריקנית הולכת ומשתלבת בפשטות כחוליה נוספת אחרי בבל, ספרד, ואולי אחרי פולין של הימים הטובים. היא שונה אומנם מבחינות חשובות, אבל בהיבט כוללני – היא מאותו הסוג. גם השואה מעוררת, מהבחינה הזאת, רק קשיים פחות-ערך. כמובן, קיימות השאלות המיידיות המוכרות לכולנו – מהן טכניות, מהן שוליות, מהן בעלות חשיבות היסטורית מירבית: שאלות הנוגעות לאחריות הפוליטית הישירה לעיצובה של המדיניות הגרמנית, שאלות הנוגעות למדיניות אמריקנית ובריטית לאור מה שהיה ידוע באותה עת, שאלות הנוגעות להתנהגותה של מנהיגות הישוב ושל התנועה הציונית בארצות-הברית בעת ההיא, ועוד; והרשימה ארוכה.

אולם השאלה העיקרית נסבה על מקומה של השואה בתולדות היהודים בכללותם. האם יש להציגה ככפיפה אחת עם הפורענויות שקדמו לה? התשובה איננה ברורה עדיין. אבל ברור לפחות שאיננה יכולה להיות שלילית לחלוטין, ושאינן לענות עליה מבלי לתת את הדעת על עובדה חשובה – כי לבד מקומץ אנשים, נטמעה עובדת השואה על-ידי בני עמנו במהירות – לא נשכחה, כמובן, אבל נדחקה למקום מבטחים בירכתי תודעתנו; שאם לא כן, כיצד אפשר להסביר את העובדה כי הדפוסים החברתיים, האינטלקטואליים, ולמרבה הפלא גם הדתיים היהודיים, כמעט שלא הושפעו כלל על-ידיה?

לבד מן התוצאות שנבעו מהקמתה של מדינת ישראל, שאליהן נחזור, ולבד מההגירות היהודיות שלאחר 1945 (שאינן אלא הגירות נוספות במתכונת הישנה) – מה שינתה ההשמדה בקהילות שנותרו לאחר השואה? תהפוכות תרבותיות גדולות התחוללו ביהדות המערב, קמו מוסדות חדשים והופיעו צורות חדשות של פעילות קהילתית קולקטיבית, בעוד שאחרות דעכו. אולם לאחר שהובאו בחשבון כוחה והשפעתה הישירה של המדינה היהודית החדשה, אילו שינויים ניתן לייחס ישירות, או אף בעקיפין, לתוצאות המלחמה שגרמניה ניהלה בהצלחה כה רבה נגד היהודים? ולאחר שהבאנו בחשבון את הגורמים הללו ואנו משווים בין היהדות במערב ובישראל לפני המלחמה ואחריה, האם אין הדמיון וההמשכיות בולטים? האם אין כאן רמז לנורמות המרכזיות האמיתיות של התרבות היהודית? וכיוון שכך – האם אין כאן גם רמז לטבע הרציפויות האמיתיות של ההיסטוריה היהודית, אם אכן קיימות בה רציפויות?

נשווה נא עתה את שואת יהודי אירופה עם תופעת הציונות, מבחינת ההשפעה על חייהם ומעייניהם של היהודים שמחוץ לישראל, אלה הנמצאים עדיין במצבם הטבעי כביכול. ודאי נגלה שרישומה של הציונות עמוק יותר והוא אף הולך ומעמיק עד כדי כך שאיננו יכולים לדון ביהדות זמננו על דרך ההכללה, מבלי שנתייחס תחילה לישראל, תוצר הציונות. בעוד שהשואה, ביסודו של דבר, היא חלק אינטגרלי של דברימי היהודים בגולה וכך גם, להבדיל, גידולה הכמותי של הקהילה היהודית בארצות-הברית, ישראל – שאני. אמת, אין היא בדיוק מה שאיש מהאבות המייסדים של התנועה הציונית התכוון לו; ישראל אף לא צמחה בשובה ונחת כדרך שייחלו לה אלה שבאמת רצו במדינה אוטונומית; ישראל גם לא חוללה את הנס של שינוי גמור במצבם של היהודים – ולכך יש משמעות מיוחדת בהקשר לסוגיה שלפנינו. אך עם זאת, משמשת ישראל אלטרנטיבה למצבם המסורתי של היהודים. היא מציגה שאלות מכאיבות לאורתודוקסים ולבעלי דיעות חופשי-יות כאחד. היא מאלצת את היהודים, לפחות את מקצתם, להתמודד עם בעיות חדשות הכרוכות בהתחייבות ואחריות פוליטית בהקשר יהודי. בגלל סיבות אלה ואחרות, דומה שקשה לראות את ישראל כחלק או כשלב אינטגרלי של ההיסטוריה היהודית המתמשכת, כפי שאכן אפשר לראות אפילו את המכה הגדולה שהנחיתו עלינו הגרמנים בימינו. קל יותר לראות את ישראל כסטייה מהדפוס, וכתופעה חריגה, כאנומליה. יתירה מזו, בראיית הציונות כתופעה חריגה – קל יותר לראות ולהבין את כשלונותיה, ובעיקר את הכישלון המוחץ – אי-הצלחתה למשוך אליה חלק יותר גדול של העם שלמענו נועד המפעל מלכתחילה.

דיון בשואה ובתופעה הציונית־ישראלית חייב לעורר עוד שתי שאלות המעיבות על כתיבת תולדות התנועה. השאלה הראשונה והמוכרת היא זו המתייחסת לציונות כאל תגובה, בשיעור זה או אחר, לאיום הגובר על הישרדותם הפיסית של היהודים במאה השנים האחרונות, איום אשר פורענות ה־ס.ס. בשנות המלחמה לא היתה אלא שיאו, ואם מותר לומר – האפוקליפסה שלו. מזווית־ראייה זו, האפוקליפסה של הציונות, היינו – מדינת היהודים – איתרה לבוא. אדרבה, הואיל והדינמיקה של השואה נתמשכה לתוך השנים שלאחר התמוטטותה של גרמניה הנאצית, מקובלת למדי הדיעה שאת המאורעות שקדמו להקמתה ולביסוסה של המדינה, בסוף שנות הארבעים, אין להבין הבנה מלאה מבלי להתייחס אליה. ואולם, באיזו מידה בדיוק היתה הקמת המדינה פועל־יוצא של השואה – דבר זה אינו ברור כלל. עדיין יש לעשות הרבה בחקר נושא סבוך זה; אין בידינו תשובות חד־משמעיות, ויתכן שאין אנו שואלים את השאלות הנכונות. אפשר שיתברר כי בפרספקטיבה רחבה יותר הקשר ההיסטורי בין השואה והציונות הוא הרבה יותר רופף מכפי שנטינו לחשוב עד כה.

השאלה האחרת היא, האם שימשה אי־פעם הציונות – או היתה עשויה לשמש, באלו נסיבות שהן – תגובה הולמת למצוקות ולסכנות שאיימו על יהדות אירופה בעת החדשה? כוונתי לביקורת שהושמעה כלפי הציונות וכלפי הציונים לנוכח השואה, ובתוך כך גם להתייחסות מפורשת ליומרת הציונים להנהיג את כל היהודים ולשמש להם דובר – וכפועל־יוצא של אותה טענה, לאחריהם המוסרית (ולו רק חלקית) לגורל היהודים. זה כבר אפשר להבחין בנימת ביקורת על התנהגות ההנהגה הציונית בשנות השלושים והארבעים. גם כאן לפנינו נושא גדול, כאוב וחשוב מאוד למחשבה ולמחקר היסטורי, נושא שמן הדין להמשיך ולחקור בו, ושוב – מוקדם מדי לצפות את התוצאות. מכל מקום, את דרכה של התנועה הציונית, על מנהיגיה ומוסד־תיה, אין לסקור ללא התייחסות לחברה שאליה פנו ושבשמה התיימרו לפעול. בבת־העין של הציונות, מכל מקום של הציונות ההרצלאית, היתה הפיכת היהודים מנשוא לנושא. בינתיים נוכחנו לדעת, שבדרך־כלל מעדיפים היהודים להיות נשוא. מכאן המתח בין הציונות והאנטי־ציונות הקלאסיים. הציונות היתה ונשארה תנועה של מיעוט ביהדות: יש מי שמכבד אותה, יש החוששים מפניה, יש המתעלמים ממנה; אולם יותר מכל – אין רוצים בה. על כן לפחות קיימת אפשרות שהודות לכל המקשור הזה נשכיל ללמוד משהו על מקורותיה ועל טבעה של ההמשכיות שבהיסטוריה היהודית. אני מתכוון במיוחד לדבקות של היהודים במעמדם הגלותי ולתופעת האי־אונים המתלווה לכך, עד כי היהודים – כניסוחו של יצחק בער – נטשו את שורות האומות

הלוחמות, והפקידו את גורלם בידי האלוהים בלבד.¹ אגב כך יצויין פרדוקס: היהודים ברובם המכריע דבקים במסורתם וגם מתכחשים לה. הם מבכים את הגלות עקרונית ומאמצים אותה מעשית ועקרונית כאחד. אי אפשר להם לוותר על הגלות, שכן בלעדיה תהיה היהדות שונה בתכלית, אם כי לא בלתי־אפשרית! מכל מקום, לפי בער, הגעגועים לארץ־ישראל "אינם אלא בגדר רומנטיקה, שאינה מחייבת הגשמה."²

בראיה כוללנית, היהודים בגלותם הם עם חסר מיבנה מוצק. המצב שונה כמובן, אם תחת ההשקפה ההיסטורית באה השקפה חברתית אנטרופולוגית, ואת מקום העיסוק בפעולה תופסת סקרנות לגבי מצב גרידא. אולם בראיה סוציולוגית מתפוררת האומה במידה רבה מאוד לחלקיה, ואנו משקיפים על תופעה שהיא, במקרה הטוב ביותר, מעין פדרציה של קהילות פזורות, הקשורות ביניהן (אך אינן מאוחדות) על־ידי זכרונות, אינטואיציה וחלקיקי מסורת מתמוססת.

אבל אם כך הדבר, הרי שהתרחשות השואה וגם טמיעתה השלווה בתולדות היהודים נתפסות ביתר קלות. הפתרון הסופי נועד להכות בעם שלם; במציאות פגעה השואה בקבוצת קהילות הקשורות בקשרים רופפים בלבד לקהילות אחרות, שניצלו מגורל זה. יוצא שאת משמעות השואה ליהודים כולם (ככל שניתן לדבר על "יהודים כולם") יש לחלק לשני מרכיבים: קיימת השאלה הישנה בדבר הסכנות הצפויות לקהילות אלה ואחרות וכורשן להישרד. המרכיב השני הוא מלחמת הגרמנים ביהודים, עוד מלחמה אחת בשרשרת מלחמותיהן של מלכויות נגדם בעבר, בהווה ובעתיד.

לעומת זאת, משמעות הציונות היא מרחיקת־לכת יותר. תוצאותיה – ליהודים כיהודים וליהדות ככלל – היו מהפכניות ואין דבר העשוי לבטלן. זה נכון לגבי כל היהודים, בין אם בתפוצות ובין אם בישראל, אף שהביטוי לכך אינו שווה. אין פלא, איפוא, שרוב היהודים מבקשים לצמצם עד כמה שלבם מרשה, את חלקם בעניין זה, שכן כאשר מדובר בענייניהם נוטים היהודים להיות שמרנים, חסרי דמיון ומפוחדים למדי. יתכן שאיפיונים אלה קשורים בדרך כלשהי לתנאים אשר איפשרו את השואה. אין ספק שיש להם קשר לרתיעה הנפוצה בזמננו מן ההתמודדות עם ההיבטים המרכזיים של אירועי העבר הקרוב.

אם אמנם הזיקה היהודית לגלות עמוקה ומתמידה יותר מכל זיקה אחרת, עד שחיסולה או כוונה לחסלה פוגעים באיזה איפיון מרכזי וקבוע של היהודים:

1. י. בער, גלות, ירושלים תש"ם, עמ' י"ז.

2. שם, שם.

ואם היהודים נאמנים לעצמם כאשר הם דוחים אפשרות זאת למעשה, אף אם לאו דווקא במפורש – אזי מצטמצמת מאוד חשיבותה של בעיית הכישלון היחסי של הציונות. במקומה ניצבת סוגיה גדולה יותר, ואולי אף הגדולה בסוגיות שהיסטוריון היהודים בעת החדשה – ובמיוחד היסטוריון של הציונות – יכול להתמודד עימן – ההסבר להצלחתה של הציונות. שכן בהתחשב באדישות, או קהות־החושים, או הֶעָדֵר התלהבות, או אף עוינות, פשוטו כמשמעו, שגילו רוב בני העם – בעידוד מנהיגיו ומוסדותיו העיקריים – כלפי הציונות והרעיון הציוני בצורתיו המוקדמות ובשלביו המאוחרים יותר, יש לציין כי ההצלחה מעוררת התפעלות. לא צריך לומר, שאין כוונתנו לעובדה הסטטיסטית בלבד, שהציונים, למרות היותם מיעוט, השיגו את אשר השיגו – עובדה מרשימה כשלעצמה. יש תקדימים ללא ספור של מיעוטים שנטלו לידיהם את ההנהגה והחזיקו בה, בלא שהרחיבו אי־פעם באורח משמעותי את מעגל התומכים בהם מרצונם החופשי. הדבר המדהים הוא שהציונים השכילו לעשות כן בנסיבות מיוחדות במינן, כלומר, בהיותם עם חסר שלד, משוללים מוסדות לאומיים, שלא לדבר על מוסדות כפיה; במאבקהם העיקריים נגד מתנגדיהם מקרב היהודים ניצחו הציונים ללא אלימות, בלי גייסות, משטרה או ממשלה. או שמא היה נצחון הציונות מוגבל למעשה לישוב עצמו, שבו נתקיימה ממשלה־בדרך ומעין מדינה־בתוך־מדינה כעשרים או שלושים שנה לפני תש״ח? אם אכן כאלה פני הדברים, יתכן שיש כאן רמז חשוב לטיב היסודות האמיתיים שעליהם מושתת הצד הציוני (או בימינו – הישראלי) של הבקע בתוך היהדות ולסיבות של הדיכוטומיה שנוצרה כתוצאה ממנו. בעיות ההיסטוריוגרפיה הציונית הן איפוא, כל אחת בדרכה, קשות ומסובכות, והמכשולים הטכניים הכרוכים בהשתלטות על החומר הם כאין וכאפס לעומת הבעיות החמורות של הגדרה וקונצפציה. מהי בדיוק התופעה שאנו מבקשים לחקור ולהסביר? מהו מקומה? מה תחומיה? דומה שמעבר לקשיים אלה קיימים קשיים גדולים הרבה יותר, הנוגעים לטבעו של העם היהודי, פירוש כוללני של עברו והטרנספורמציה הגדולה של האתוס ודרך החיים שלו, המתחוללת לנגד עינינו. בכל אלה יש כדי לאשש את הטענה שחשיבות הנושא גדולה הרבה יותר ממה שהיה אפשר לשער עליפי תוכנו הצר גרידא.